

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN
PROGRAMES FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN
EL SEU SERVEI VOLUNTARI DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

Generalitat de Catalunya
Departament de Governació
i Administracions Públiques
Secretaria d'Acció Ciutadana

Generalitat de Catalunya
Departament de Justícia
**Secretaria de Serveis Penitenciaris,
Rehabilitació i Justícia Juvenil**

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN PROGRAMES
FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN EL SEU SERVEI VOLUNTARI
DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

Formació específica

Introducció

L'entrada a un centre penitenciari és una experiència que pot ser impactant, si més no, diferent. S'ha de recordar i tenir molt clar que anem a realitzar un treball important, que és l'ajut a uns interns que estan disposats a col·laborar i treballar per la seva pròpia reinserció. Per a facilitar aquesta opció, està previst que les persones voluntàries que hagin escollit aquest àmbit puguin conèixer les quatre normes bàsiques d'entrada a un centre penitenciari i els quatre conceptes que emmarquen el què i el perquè de la seva actuació i de la realitat dels centres i dels interns.

Quines coses cal tenir presents si volem fer voluntariat en un centre penitenciari?

S'ha de ser conscient de la tasca que ha de realitzar el voluntariat, i estar convençut de que

podrem dur a terme la feina que se'ns encomanarà.

Per tant, es fa imprescindible que la persona voluntària abans de començar pròpiament la seva tasca pugui fer un procés d'acompanyament (formació d'acolliment) per tal que conegui:

- el sentit de l'actuació voluntària en aquest àmbit,
- el voluntariat en la marc de l'acció de la Secretaria,
- el marc normatiu bàsic dels centres penitenciaris i el seu funcionament,
- l'interior d'un centre penitenciari.

Aquests passos han de permetre fer una incorporació a l'àmbit penitenciari, el més acurada possible o, si és el cas, ajudar a percebre si, malgrat les nostres ganes de participar-hi,

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN PROGRAMES FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN EL SEU SERVEI VOLUNTARI DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

ens veiem i ens sentim capacitats per actuar en aquest espai, o si per contra tenim dubtes, prejudicis, o qualsevol altre impediment personal o moral, per a fer-ho. En cas que sigui així, cal parlar amb el/la coordinador/a del programa abans de començar cap activitat, per tal que ens adreci a algun altre tipus de voluntariat que desenvolupi aquella entitat.

Si després d'aquest procés d'acolliment la persona voluntària decideix incorporar-se a les activitats en l'àmbit penitenciari, caldrà que abans dels sis mesos posteriors a la seva incorporació, faci el curs: *La intervenció en centres penitenciaris des del voluntariat*, que és una formació específica obligatòria i dissenyada d'acord a les necessitats i demandes de les entitats i de la Secretaria i aprovada per la Taula de Participació Social. Es fan convocatòries de la formació almenys dues vegades l'any, o més. Si passat el període de 6 mesos el voluntariat no ha fet aquest curs, serà donat de baixa per a accedir al centre penitenciari corresponent, prèvia notificació a l'entitat a la qual pertany.

Informació bàsica sobre el marc legal que afecta les persones privades de llibertat (interns)

El procés penitenciari

Quan una persona comet un delictes hi ha dues possibilitats després de la seva detenció. Es pot decretar l'ingrés a la presó, en aquest cas la persona ingressaria en el que s'anomena presó preventiva. L'altra possibilitat és que la persona hagi estat condemnada prèviament i ingressi a presó amb posterioritat. En aquest cas la persona ingressaria a presó amb el que se'n diu el testimoni de sentència i, per tant, penada.

A partir d'aquest moment, és a dir, un cop el Jutjat sentenciador ha dictat una **sentència privativa de llibertat**, la Junta de Tractament del centre penitenciari té dos mesos per a fer la proposta de classificació inicial de la persona en algun dels règims de vida que regula el Reglament penitenciari. Els règims o modalitats de vida poden ser en primer grau o règim tancat, segon grau o règim ordinari i tercer grau que es caracteritza per ser una modalitat de compliment oberta. Amb posterioritat el centre directiu o serveis centrals del Departament estudien la proposta que ha fet la Junta de Tractament per emetre una resolució, que pot ser objecte de

recurs davant el jutge de vigilància penitenciària (JVP). Aquest òrgan jurisdiccional s'introdueix a la LOGP com a una figura que té les funcions que afecten a l'execució de la pena privativa de llibertat a la vegada que garanteix els drets fonamentals dels interns.

S'ha de dir que per fer la classificació s'aplica el principi d'individualització científica, que es basa en la valoració individual del cas, l'avaluació de les variables estàtiques i dinàmiques i la màxima progressivitat possible.

El sistema possibilita que la persona penada pugui ser classificada inicialment en qualsevol dels graus o règims de vida (excepte en llibertat condicional) sense que això signifiqui que el penat romandrà sempre en el mateix grau inicial, sinó que, al contrari, per raons de tractament podrà ser progressat o regressat de grau. La individualitat implica que dues persones encausades pel mateix delictes i amb idèntica condemna puguin tenir un compliment diferent.

El 2n grau (règim ordinari) s'aplica a les persones penades en qui concorrin unes circumstàncies personals i penitenciàries de convivència normal, però sense capacitat per viure, ara como ara, en semillibertat. Aquí és on es concentra la intervenció intensiva i la preparació i

l' inici de contactes amb l'exterior. S'ha de dir que una gran part de la població penitenciària està classificada en segon grau de tractament, modalitat que permet als interns sol·licitar comunicacions a l' interior del centre amb els seus familiars o altres persones, sortides programades per l'equip de tractament, permisos de sortida, etc.

El 3er grau (règim obert) s'aplica a les persones internes que, per les seves circumstàncies personals i penitenciàries, estan capacitades per dur a terme un règim de vida en semillibertat. En concret, hi ha dues modalitats regulades dins del tercer grau: la primera quan l' intern o interna pot sortir només el cap de setmana restant de dilluns a divendres al centre penitenciari, i l'altra modalitat es produeix quan l'intern o interna pot sortir tots els dies de la setmana a realitzar activitats laborals, formatives, etc. i també el cap de setmana. La particularitat d'aquesta modalitat de vida és que l' intern o interna només pernocta un màxim de 8 hores diàries al centre penitenciari. L'horari es pot veure modificat segons el nivell de l'anomenat Sistema d'Avaluació Motivacional (SAM) en que es trobi l'intern/a.

La major part dels interns que atenem des de programes de voluntariat es troben en la modalitat de segon grau i en la de tercer grau amb permís de cap de setmana.

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN PROGRAMES FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN EL SEU SERVEI VOLUNTARI DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

El sentit de l'actuació voluntària en aquest àmbit

Introducció

La persona voluntària de centres penitenciaris realitza una intervenció voluntària dins el marc institucional de la presó, amb l'objectiu de millorar la qualitat de vida de les persones que es troben internes i dotar-los de mecanismes que afavoreixin la futura reinserció a la societat. Majoritàriament aquesta tasca es du a terme a través de la realització d'activitats de caire formatiu, sociocultural i lúdic, amb la qual cosa promou l'educació en valors cívics i de solidaritat.

El voluntariat de centres penitenciaris són persones amb capacitat de lliurament i compromís vers els demés, així com de saber escoltar, atendre i superar les possibles angoixes pròpies derivades de la proximitat d'intervenció amb persones que es troben en una situació de risc social.

El voluntariat penitenciari i la diversitat de les activitats que desenvolupen són possibles, a Catalunya gràcies a la forta tradició de voluntariat en aquest àmbit però, sobretot, al model d'aplicació de la justícia i/o de la pena que impulsa la Secretaria, la qual aposta per la participació de tots els agents socials ("coixí social") que han de poder-la garantir.

Les entitats que col·laboren amb la Secretaria en aquest projecte esdevenen, doncs, part activa en aquest procés i es corresponsabilitzen de l'espai i els moments en els quals desenvolupen l'activitat.

A més a més, mitjançant la participació de persones voluntàries i la posada en pràctica d'activitats multidisciplinars, també es facilita que les persones recluses en un centre penitenciari puguin percebre la implicació d'una part de la societat en el seu procés de reinserció.

Les tipologies d'activitats que desenvolupa el voluntariat dins dels centres penitenciaris poden ser bàsicament:

Tipologia de les activitats

- **Animació sociocultural**
activitats lúdicoeducatives i culturals.
- **Promoció per a la salut**
activitats d'informació i orientació pel que fa a hàbits i cura de la salut.
- **Formació**
activitats de suport a tasques formatives, reglades i no reglades, en sentit ampli (reforç escolar, idiomes, formació artística, ocupacional, etc.).

■ **Esportives**

activitats de promoció de l'esport.

■ **Acompanyament educatiu**

establiment de relacions personals d'acció i promoció solidària, dirigides a millorar l'estat d'ànim i l'autoestima de les persones internes, mitjançant l'escolta activa.

■ **Acompanyament en la comunitat**

accions de suport en les activitats de la vida quotidiana i promoció d'hàbits i habilitats socials.

■ **Assistència jurídica**

activitats dirigides a l'orientació en temes jurídics.

Existeixen també **activitats de sensibilització** que es realitzen de forma puntual. Algunes d'aquestes activitats són les xerrades informatives a grups d'estudiants i la recollida de llibres per als centres penitenciaris.

S'entén que l'objectiu de les activitats és doble: per una banda, es pretén aconseguir l'objectiu específic de cada activitat, i per l'altre, es pretén crear una situació d'interacció que possibiliti un progressiu acostament de l'intern/a a la societat, per mitjà de la persona voluntària.

El voluntariat en el marc de l'acció de la Secretaria

Per a estructurar aquesta col·laboració d'acord a les característiques dels centres penitenciaris i de les entitats, la Secretaria crea el Programa marc de voluntariat penitenciari i la Circular 1/2001 (que és un document que regula els principis generals d'actuació en matèria de voluntariat penitenciari, tant pel que fa a les entitats com als propis funcionaris i centres del departament).

Pel que fa a les entitats de voluntariat, i concretament en relació a l'actuació de la persona voluntària, els principis generals d'actuació que s'hi reflecteixen són:

- el voluntariat ha d'actuar en el marc d'una entitat
- l'acció de les entitats, i per tant dels voluntaris/àries, en els centres s'ha de desenvolupar d'acord amb programes d'actuació i d'intervenció explícits
- aquesta actuació ha d'encaixar amb les necessitats de suport i col·laboració, prèviament detectades i consensuades amb la institució

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN PROGRAMES FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN EL SEU SERVEI VOLUNTARI DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

- les entitats han de disposar d'un referent de voluntariat o coordinador per a cada centre penitenciari en el qual desenvolupen activitat.
- les persones voluntàries de les entitats es relacionen directament amb els professionals de la SSPRIJJ i, per tal de preservar una bona entesa, cal que es regeixen per les normes i circuits de funcionament que han establert ambdues parts.
- per regular l'accés als centres penitenciaris el voluntariat disposarà d'una credencial que expedeix la SSPRIJJ, a proposta de les entitats i d'acord als circuits establerts.

Els voluntaris/àries de centres penitenciaris mantenen una vinculació amb l'entitat a la qual pertanyen i amb el centre penitenciari on desenvolupen la seva activitat.

Tot i aquesta doble vinculació, la persona voluntària que actua dins d'un centre penitenciari depèn de l'entitat a la qual pertany i no al centre on estigui desenvolupant la tasca. Per tant, qualsevol incidència, dubte, dificultat, etc relacionada amb l'execució de l'activitat, caldrà que l'adrexi al seu responsable de voluntariat, qui donarà resposta a tots aquests aspectes.

D'altra banda, la SSPRIJJ disposa d'un/a referent de voluntariat, per coordinar els pro-

grames de voluntariat en els centres i per fer d'interlocutor amb les entitats de voluntariat. El/la referent és un professional del centre penitenciari (educador/a, subdirector/a de tractament,...) i és designat/ada per aquest. Així s'estableix una relació i coordinació constant entre la Secretaria, les entitats de voluntariat i els centres penitenciaris.

El marc normatiu bàsic dels centres penitenciaris i el seu funcionament

Aspectes a tenir en compte

Un cop una activitat realitzada per voluntaris/àries és acceptada en un centre penitenciari, s'ha de demanar un permís, si és el cas, per poder introduir al centre el material necessari per a desenvolupar l'activitat. Paral·lelament, el/la responsable de voluntariat de l'entitat, posarà en marxa la gestió dels passis per a que el voluntariat pugui iniciar l'activitat el més aviat possible.

La persona voluntària dins el centre penitenciari: circuits i normes generals

El voluntariat desenvolupa la seva activitat en l'interior d'un centre o recinte penitenciari, el qual –per la seva funció i finalitats- té normes i circuits propis de funcionament i de mobilitat que cal respectar. Durant la nostra estada al centre penitenciari hem de tenir en compte unes pautes a seguir que s'han de complir amb el màxim rigor donat el context on ens trobem.

Així doncs,

- Cal mantenir una actitud de respecte amb les persones internes i amb els professionals del centre.
- No s'han de realitzar conductes que puguin ser interpretades com a problemàtiques (córrer, cridar, discutir,...)
- Cal respectar la normativa interna del centre penitenciari.
- Dins del recinte, cal seguir les indicacions que puguin donar els professionals del centre (funcionaris/àries o professionals de vigilància, educadors/ores,)
- Cal ser discret amb el vestuari, sobretot a l'estiu, mostrant un respecte a les persones internes que es troben al centre.
- Per entrar al centre penitenciari sempre s'ha de dur el DNI per tal de poder recollir el passi que ens identificarà dins de la presó, i que per tant s'ha de portar en un lloc visible. En cas de no disposar del DNI, només es pot fer servir el passaport o el carnet de conduir.
- S'ha de respectar l'horari d'entrada a la presó, per tal de no interferir en l' inici de les comunicacions dels familiars dels presos, ni en la dinàmica dels funcionaris/àries o professionals de seguretat. Tanmateix, s'han de començar les activitats a l'hora prevista.
- Els telèfons mòbils s'han de deixar als cotxes, o en tot cas, a centraleta o al segon accés de la presó. També s'ha d'evitar portar molts diners a sobre, bosses massa grans que retardin l'accés al recinte a causa dels registres, i qualsevol material que no sigui estrictament necessari per fer l'activitat corresponent.
- Un cop la persona voluntària es troba dins el centre penitenciari desenvolupant la seva activitat, si es troba amb algun dubte o dificultat, cal que posteriorment s'adrexi al/ a la responsable de voluntariat de la seva entitat,

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN PROGRAMES FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN EL SEU SERVEI VOLUNTARI DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

per comentar-ho, ja que aquest és qui actua com a assessorament constant per a la persona voluntària.

- Les intervencions que duen a terme els/les voluntaris/àries sempre han de fer-se seguint els objectius fixats en el programa d'intervenció que prèviament s'ha presentat al centre penitenciari. Abans de qualsevol tipus d'actuació, és molt important que el voluntariat conegui la situació i els límits de la seva intervenció, respecte de les persones internes i respecte dels funcionaris/àries de la institució penitenciària

Funcionament diari: què és pot fer i què NO es pot fer

A banda dels que ja hem comentat, la nostra estada dins del centre penitenciari cal que respecti algunes normes molt precises i concretes que, en la major part de casos, poden acabar generant conflictes i posen en perill la seguretat, si no es compleixen.

Cal tenir present que:

- Les entitats de voluntariat podran aportar el material que sigui necessari per a la realització de les activitats sempre amb prèvia

comunicació i autorització del/ de la referent de voluntariat.

- Està totalment prohibit introduir als centres tot tipus de menjar, bosses, diners, mòbils, objectes de metall, bolígrafs, etc.
- És molt important que els voluntaris i voluntàries no introdueixin mai objectes si no han estat autoritzats pels responsables del centre penitenciari ja que segon l'ús que se'n faci dels objectes, aquests poden arribar a ser perillosos.
- En qualsevol cas, i sempre que existeixi el mínim dubte de si és possible o no introduir un objecte, cal demanar-ho prèviament al centre penitenciari. S'ha de tenir present que qualsevol tipus d'objecte normalitzat a la vida diària pot ser perillós per als propis interns i per a totes les persones que es troben en un centre penitenciari. Per exemple un bolígraf que és un estri inofensiu pot arribar a ser una eina perillosa segons l'ús que se'n faci.

Principis d'actuació del voluntariat

La nostra actuació es desenvolupa en relació a persones que viuen en una situació especial, la de "privació de llibertat", i per tant cal ser especialment curós amb aquells temes i qüestions

que puguin sorgir de la nostra relació amb els interns, i amb els quals cal garantir un principi de respecte absolut.

- La informació que es dóna i que es rep per part dels interns i internes ha de ser tractada amb criteris de respecte i confidencialitat. És un deure de la persona voluntària segons es recull a la Carta del Voluntariat que *“aquest realitzi l’activitat a què s’ha compromès amb responsabilitat i observant les mesures de seguretat, mantenint la confidencialitat, sense perjudici dels drets de la persona, de les informacions rebudes i conegudes en el desenvolupament de la seva activitat.”*
- Pel que fa a les habilitats i emocions que entren en joc quan s’està duent a terme una intervenció de voluntariat, s’ha de dir que és molt important tenir la maduresa suficient per abordar les situacions amb les que el/la voluntari/ària es pugui trobar. És igualment necessari comptar amb la capacitat necessària per no implicar-se emocionalment amb els problemes que puguin presenciar i, en tot cas, poder transmetre a les persones responsables les dificultats amb què es puguin trobar. Tot aquest coneixement i capacitats facilitarà la comunicació i la relació entre les persones voluntàries i les persones objecte d’intervenció.

- En qualsevol cas, és necessari establir uns límits i evitar que l’ansietat de les persones ingressades a la presó puguin angoixar els voluntaris. Cal preveure situacions en què hi pugui haver massa implicació, i si és el cas, veure com cal gestionar-les. Els voluntaris i voluntàries han de saber poder dir no si la situació ho requereix i no deixar-se manipular per part dels interns.

L’entrada als mòduls

Per entrar als mòduls on es troben els interns s’han de seguir uns passos de rutina, que tenen com a objectiu facilitar la feina dels professionals del centre i del propi voluntariat :

- Trucar als intèrfons del mòdul per tal que el funcionari/ària o professional de vigilància obri la porta.
- L’entrada al mòdul ha de ser discreta, sense aldarulls i amb respecte a les persones internes que puguin venir a preguntar qual-sevol cosa. (Aquests interns normalment venen a preguntar qui som i què fem; sense cap problema se’ls pot explicar i aprofitar per presentar les activitats que es fan des del programa).

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN PROGRAMES FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN EL SEU SERVEI VOLUNTARI DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

- Dirigir-se al professional de seguretat que estigui al búnquer i, presentar-nos com a voluntaris del programa, demanar que avisin als interns que estan apuntats en la llista de la nostre activitat. (Sempre va bé portar un llistat amb els noms dels interns per facilitar la crida d'aquests).
- Demanar que obrin l'aula, biblioteca o el recinte que s'hagi assignat per dur a terme l'activitat.
- Un cop dins del recinte on es fa l'activitat cal tenir una actitud de respecte i fer acomplir la normativa de l'espai on es faci l'activitat.
- Portar només el material necessari per la realització de l'activitat
- S'ha de vigilar amb els objectes que es porten i no perdre'ls de vista
- Les persones voluntàries només han d'anar al mòdul i ubicació que se'ls ha assignat.
- Podria passar que els interns demanessin de treure o entrar objectes, en aquests casos està prohibit fer-ho, ja que el més perjudicat seria el voluntari o voluntària i després el programa.

- L'hora de finalitzar les activitats és, com a màxim, 15 minuts després de l'hora estipulada.

Finalització de les activitats

- Un cop finalitzades les activitats amb els interns, hem de assegurar-nos que l'espai utilitzat es troba en les mateixes condicions que a l'inici de l'activitat, i avisar al personal funcionari de mòdul per tancar l'aula.
- Quan sortim del mòdul hem de dir-li al funcionari/ària o professional de vigilància que marxem i avisar si encara hi ha algun voluntari dins el mòdul.

L'interior d'un centre penitenciari

Descripció dels professionals d'un centre penitenciari

Professionals de seguretat: Són els que realitzen la vigilància interna de la presó, i són les persones amb que més tracte tindrem els voluntaris. Porten uniforme: americana i camisa

blaves, i pantalons grisos. Estan jerarquitzats, i segons el seu càrrec assumeixen diferents competències com ara l'observació, el control i fer d'agents de canvi: modelatge de conductes.

- *Cap de mòdul:* és el responsable de tots el personal funcionari que hi ha al mòdul.
- *Cap de centre:* controla el moviment dels presos a dins de la presó, controla els informes, recomptes, requisos i escorcolls.
- *Cap de serveis:* s'encarrega del bon funcionament de la presó, i pot adoptar mesures provisionals, com suspendre una comunicació,...

Educadors/es: Col·laboren en els informes que es fan de cada intern/a, i és a la vegada l'encarregat de programar les activitats recreatives i esportives, per això es coordinen sovint amb els voluntaris. Duen a terme també les funcions pròpies de la seva disciplina com ara fer tutories periòdicament amb els interns.

Treballadors/es socials: Els treballadors/es socials penitenciaris són la via de contacte dels interns amb l'exterior (família, amics, cercar feina, possibilitat de suport extern per accedir a permisos, etc). S'han d'encarregar d'informar-se de la situació personal i familiar dels interns.

Psicòlegs/gues, juristes, pedagogs/gues: s'encarreguen d'informar sobre els interns en els seus camps de coneixement.

Mestres: Al centre Penitenciari hi ha una Unitat Docent, i s'encarreguen dels estudis reglats que fan els interns. El millor és coordinar-nos amb ells per dur a terme les classes de reforç.

Totes aquestes categories de professionals integren els anomenats equips multidisciplinaris que fan la valoració individualitzada de tots els casos.

Formen part de la Junta de Tractament, i fan el seguiment dels diferents programes de tractament i de les activitats que fan els interns, cadascú des de la seva vessant professional.

Subdirectors/es: S'encarreguen de determinar les àrees de treball:

- *Subdirector/a de Règim Intern:* és el segon responsable del Centre Penitenciari, i és l'encarregat de l'oficina de règim, a on es troben tots els expedients penitenciaris de cada intern.
- *Subdirector/a de Tractament:* és el responsable dels equips tècnics que s'encarreguen

Formació específica

PER A LES PERSONES VOLUNTÀRIES D'ENTITATS QUE FAN PROGRAMES
FORMATIUS I/O DE CAPACITACIÓ I QUE INICIEN EL SEU SERVEI VOLUNTARI
DINS D'UN CENTRE PENITENCIARI

d'elaborar els estudis i observacions per a cada intern i presideix, amb vot de qualitat, la Junta de Tractament, de la qual parlarem més endavant.

- *Altres figures* són el/la Subdirector/a d'Interior, el/la gerent, el/la secretari/ària tècnic/a jurídica que s'encarreguen dels àmbits respectius.

Director/a: és el màxim responsable del Centre Penitenciari.

Un aspecte important és la integració de la feina de l'àrea de vigilància en l'àrea de tractament. En aquest sentit s'ha de dir que la seguretat reforça i complementa la intervenció a la vegada que la intervenció reforça i complementa la seguretat. De manera que seguretat i intervenció són elements d'un mateix concepte: el tractament.

Font: Aquesta formació neix com a resultat dels acords presos al Grup de Voluntariat de la Taula de Participació Social (2008) al llarg de l'any 2008. Ha estat elaborada a partir dels materials formatius de les entitats: Fundació Autònoma Solidària (FAS) de la UAB, i del SEPAP (Secretariat de Pastoral Penitenciària). La Subdirecció General de Cooperació Social i Voluntariat i el Servei de Medi Obert i Serveis Socials han treballat coordinadament en la redacció final del document.